

הערות מסורה בענייני דקדוק בכתב־יד לנינגרד עם תרגום רס"ג (ל^ט)

כתב־יד של התורה שכתבו שמואל בן יעקב

שמואל בן יעקב, המסרן בן המאה האחת עשרה שכתב את כתב־היד של התנ"ך הידוע בכתב־יד לנינגרד, כתב גם כתב־יד רבים נוספים של המקרא.¹ אחד המעניינים שבהם הוא כתב־יד ל^ט (פירקוביץ' EVR II CI נייר) שתצלומו הגיע לא מכבר לירושלים. כתב־היד הזה של התורה כולל את תרגומו של רס"ג לערבית, והוא כתב־היד הקדום ביותר של תרגום זה.² הערות המסורה שבכתב־היד אף הן מיוחדות במינן, ונושא דיוןן חורג מגופה של המסורה. כך למשל "הערות מסורה" רבות אינן אלא עיבוד של ערכים מילוניים מן ה"מחברת" של מנחם בן סרוק.³ במאמר זה אעסוק בסוג אחר של הערות מסורה מיוחדות, והן ההערות העוסקות בענייני דקדוק. מבחינת צורת הכתיבה של ההערות האלה אין בינן להערות ה"רגילות" של המסורה הגדולה ולא כלום. הבוחן למבחר ההערות הנדון פה הוא אפוא בוחן פנימי של תוכן ולא בוחן חיצוני.⁴ מאפייניו של חומר המסורה הזה ומעמדו בתולדות הדקדוק העברי יידונו להלן, ואילו הערות המסורה עצמן יובאו ממוספרות בנספח.⁵

- * לזכר מורי פרופ' דוד טנא ז"ל, שהביאני אל חקר קשרי המסורה והדקדוק.
- * רשימת סימנים ביבליוגרפיים וקיצוריהם מובאת בסוף המאמר.
1. שמואל בן יעקב כתב את כ"י ל (תנ"ך שלם), כ"י ל^ב (תורה), כ"י ק² (נביאים ראשונים) וכ"י ל^ט. מלבד זאת נמצא בגניזה חוזה משנת 1021, ובו מתחייב שמואל בן יעקב לכתוב את שמונת ספרי נביאים. על כל אלה ראה: יוסף עופר, "עיבוד מסרני של ערכים ממחברות מנחם בירי שמואל בן יעקב", לשוננו סב (התשנ"ט), ובהערה 23.
 2. על נוסח תרגום רס"ג העולה מכתב־היד ראה: "בלאו, 'עיונים בכתב־יד מזרחי מתחילת המאה הי"א של תרגום רס"ג לתורה", לשוננו, סא (תשנ"ח), עמ' 111–129.
 3. ראה עופר (לעיל הערה 1), ובו תיאור כללי של כ"י ל^ט ודיון בהערות המסורה שהן עיבוד של ערכים מ"מחברת מנחם".
 4. בהערות שיובאו פה יש כמה העומדות על הגבול בין הערות מסורה "רגילות" לבין הערות דקדוקיות. זאת ועוד: אפשר להצביע על חומר מסורה המתקרב לתחום הדקדוק גם בכתב־יד אחרים, ובמיוחד בקונטרסי המסורה של כ"י ל וכתב־היד ל³, T19. זיקת בין החומר שלנו לחומר מקביל יידונו בהמשך הדברים.
 5. בפניות להערות המסורה שבנספח יבוא הקיצור הע"מ (=הערות מסורה) לפני מספר ההערה, וזאת כדי להבחין בין ההערות האלה לבין הערות השוליים של המאמר.

כמו כן אדון כאן בהערות מסורה נוספות בכ"י ל⁶ שיש בהן ייחוד: הערות מסורה העוסקות בדרכה של המסורה ובעקרונות המניין שלה, וכן הערות מסורה שיש בהן דרשות הנסמכות על אותיות או על מילים חריגות במקרא.

מאפייני ההערות הדקדוקיות

הערות מסורה רגילה מטרתה לקבוע את הצורה המדויקת של מילה כלשהי או של קבוצת מילים במקרא בלא להסבירה ובלא להתייחס למעמדה הדקדוקי. הערות דקדוקיות, מעין אלה שנאספו בנספח, חורגות מן ההגדרה שהצגנו משום שיש בהן אחד מן המאפיינים האלה:

א. התייחסות למשקל דקדוקי או לבניין (גם אם אינו מוגדר במפורש במונח מתאים);⁶

ב. התייחסות לנטייה הדקדוקית של המילה, כגון ליחס שבין נפרד לנסמך;⁷

ג. התייחסות לצורות תאורטיות שאינן באות במקרא;⁸

ד. קביעת כלל שהוא תקף על פי רוב בלי למנות במדויק את החריגים;⁹

ה. הצבעה על מגמה בכתוב בלי לקבוע במפורש מתי היא מתקיימת;¹⁰

ו. ניסיון להסביר תופעה, אף שההסבר אינו דרוש לצורך התיאור עצמו;¹¹

ז. הצגת שאלות בלא פתרון;¹²

ח. שימוש במונחי דקדוק.

קיימים, כמובן, מקרי גבול בין הערות מסורה "רגילות" לבין הערות "דקדוקיות". גם בכתבי-יד מובהקים מבית מדרשם של בעלי המסורה אפשר למצוא לעתים הערות במסורה הגדולה הנוטות לכיוון הדקדוק. במיוחד יש לציין את קונטרסי דקדוק המסורה שבסוף כתבי-היד, שאפשר למצוא בהם פרקים בעלי אופי דקדוקי ברור.¹³

6. כגון הע"מ 22: "שטה פתח – כל מלה יהיה אחריתה ח' ע' בפתחה כמות פֿתח" וכו'. ההתייחסות היא למשקל הסגולי אף שהדבר לא נאמר בפירושו.

7. ראה למשל הע"מ 4, 15, 29.

8. כגון הע"מ 21 המציבה את צורות הציווי אָפֿף, אָגֿר, אָנֿס שאינן נקרות במקרא, וכגון הע"מ 4: "ואין לו מכרת קמץ ולא סמוך צרי".

9. כגון הע"מ 18: "כל לשון זכר אָחַד קמ' [ץ] [...] וכל לשון נקבה אָחַת" המתעלמת מן הצורה אָחַד (הבאה בנסמך וגם בצירופים כגון "אָחַד מבניו" – שופ' יז, ה) ומן הצורה אָחַת (הבאה בהפסק).

10. כגון הע"מ 23: "כל ח'ע' בתוך המלה פעם יפתח ופעם לא יפתח".

11. כגון הע"מ 12: "וְחִבֵּל [...] – חתך ממנה ה' וְחִבֵּלָהּ", וכגון הע"מ 19: "בְּוֹנוֹ זאי דגש – כי העקר בְּוֹנוֹ".

12. כגון הע"מ 24: "כל השמות שאחריתה ך' רפיין [...] בר מן חד [...] והיה שבילו רפי [...]".

13. ראוי לעמוד פה על עוד מאפיין: הערות "רגילות" של מסורה מפרטת קובעות כלל ומביאות את הפסוקים שהם בבחינת חריגים לכלל הזה ("כל [...] בר מן [...]"). הבאת פסוקים במטרה

מקורן של ההערות הדקדוקיות

בספרות הקדומה של הדקדוק העברי לא מצאתי חיבור שהיה יכול להיות המקור להערות הדקדוק שהביא המסרן. זאת בניגוד ל"הערות המסורה" שיצר המסרן על פי "מחברת מנחם" אגב תלות כמעט מוחלטת בחיבור המקור. ייתכן שכמה מן ההערות, העומדות על הגבול שבין המסורה לבין הדקדוק, נמצאו לו למסרן במקורות מסורה שעל פיהם עבד. אולם נראה לי שרוב החומר הוא יצירתו העצמית של המסרן, שהתבונן בפסוקי המקרא וחשף – או דימה לחשוף – את החוקיות הדקדוקית הקיימת בכמה שאלות נקודתיות. במקרים רבים הכלל שמציג המסרן אינו נכון או שאינו מדויק,¹⁴ ותופעה זו אינה אופיינית להערות מסורה (פרט למקרים שחל בהם שיבוש). אי-דיוקים אלה וכן האופי הספורדי-נקודתי והלא-שיטתי של ההערות הם בבחינת ראיות לכך שלפנינו ניסיונות גיבוש ראשוניים של כללי דקדוק ולא משנה דקדוקית מגובשת וסדורה.

נראה אפוא להניח כי רוב ההערות שנאספו כאן הן יצירתו של שמואל בן יעקב וכי הן נוצרו "אד-הוק" בעצם עבודת הניקוד והכתיבה של הערות המסורה במצחף המיוחד הזה, ל¹⁵. מן הראוי לשים לב להקבלה בין הערות המסורה האלה לבין הערות המסורה המבוססות על "מחברת מנחם". שם אין ספק כי המסרן יצר כל "הערות מסורה" על פי המקום הפנוי שהיה עליו למלא, ובהתאם לכך קיצר או האריך בעיבוד של שורשי "המחברת". נראה שגם הערות המסורה הדקדוקיות עובדו ונוצרו כשנכתבו הערות המסורה של ל¹⁶, אולם כאן לא לקח המסרן מחיבור מגובש אלא גיבשן בעצמו.

לשון ההערות

לשונן של ההערות הדקדוקיות שאנו דנים בהן היא ברובה עברית, ולא ארמית כדרך הערות המסורה ה"רגילות". קביעה זו נכונה בעיקרה גם בנוגע להערות שעיבד המסרן על פי "מחברת מנחם"¹⁵ וגם בנוגע להערות העוסקות בעקרונותיה של המסורה ובהערות המביאות דרשות.¹⁶

להרגים את הכלל אופיינית להערות מורכבות יותר, ולעתים קרובות אלה הן הערות המצויות על הגבול שבין המסורה לבין הדקדוק. להצגת פסוקי ההדגמה משמשים המונחים כמות, כגון. הערות שיש בהן פסוקי הדגמה אופייניות יותר לפרקי דקדוק המסורה הבאים בסוף כתיב-היד ונדירות בהערות המסורה הגדולה. אולם בניגוד למאפיינים שמנינו בגוף המאמר, המשקפים חדירה של תפיסות דקדוקיות חיצוניות שאינן אופייניות למסורה, הרי פרקי דקדוק המסורה הם ברובם תולדה של התפתחות פנימית של המסורה.

14. ראה הע"מ 1, 17, 18, 20.

15. הערות אלה הובאו ונידונו במאמר שנזכר לעיל בהערה 1.

16. שני סוגי ההערות האלה יידונו להלן.

נראה כי המסרן לא השתמש בארמית משום שממילא לא הייתה לשון הדיבור שלו; הערבית אינה משמשת בהערות המסורה שבכתב-ידיד, ומשום כך העדיף המסרן לנסח את דבריו בעברית.¹⁷ אולם עברית זו קשה ומסורבלת, אם בשל קוצר לשונו של הכותב ואם משום שהכותב חורש פה תלמים ראשונים בשדה הבר של כתיבת דקדוק בשפה העברית.

במקומות לא מעטים ניכרת השפעת הערבית שבפי הכותב על העברית שהוא כותב, למשל: "כל מלה יהיה אחריתה ח' ע' (הע"מ 22 – השמטת שי"ן הויקה כשהזוקק אינו מיודע); "כל השמות שאחריתה ך' (הע"מ 24 – לשון נקבה במקום לשון רבים).

נושאי הדיון

א. דגש ורפה: אותיות בגדכפ"ת¹⁸ (9, 20, 24); הדגש החזק – הסברו על פי צורת היסוד (19); דגש ביו"ד שוואית לאחר "מה" ולאחר שי"ן הויקה (17)

ב. עיצורים גרוניים: שווא נח לעומת חטף באמצע המילה (23); ח"ע בסוף מבנה סגולי (22)

ג. התנועות: ניקודה המיוחד של תיבת הַתְּפִקְדוֹ (16)

ד. השורשים המרובעים (6)

ה. צורות מוארכות ומקוצרות בלא שינוי משמעות: המילה אֵיָה (3); צורות פועל בעתיד (12)

ו. השינויים החלים במילה בנטייה: צורות הקשר והפסק (1, 4, 15); צורות נפרד ונסמך (4, 15); צורות פועל מקוצרות (12)

ז. הדגם הסגולי: ניקוד ההברה הראשונה בצירי או בסגול (7); שינויים בהפסק ובנסמך (1, 4); אות אחרונה ח"ע (22)

ח. צורות הציווי בגזרת פ"א (21)

ט. כתיב: הסבר הכתיב על השורש (25–30); תיאור הכתיב על פי מבנה המילה (2).

י. הבחנה בין צורות קרובות או ניקודים שונים של מילה:

1. הבחנה על פי ההקשר: סגול או צירי: דבר (8), שש (13); קמץ או פתח:

ממחרת (14), אגג (14); וַיְבֹא/וַיָּבֵא (11).

2. הבחנה על פי המשמעות: לשון יראה ולשון ראייה (5); אחד-אחת (18)

יא. חוסר התאם תחבירי (10)

17. על מקומן של העברית, הארמית והערבית בסוגים הספרותיים השונים של המסורה ראה: א' דותן, "מן המסורה אל הדקדוק", לשוננו, נד (תש"ן), עמ' 165–168.

18. המספרים בסוגריים בסעיף זה ובסעיף שאחוריו מפנים להערות המסורה שבנספח.

המונחים

אביא כאן את מונחי הדקדוק שהזדמנו בלקט מתוך הערות המסורה הנוגעות לדקדוק. אין צריך לומר שבקורפוס מצומצם זה יד המקריות שולטת, וייתכן שמונחים אחרים השתמש בהם המסרן במקום אחר, אך לא נזדמנו פה:

א. מלה (8), אות (8)

ב. סימני הניקוד: פתח – פתחה (14, 22), קמץ (ר' קמוצות) (4, 16), שתי נק(ו)דות (תריץ נקדות) (8, 13, 22), צרי (4, 11), שלוש נק(ו)דות (8, 13, 22), שוא (ר' שויות) (16)

ג. רפה (ר' רפיין) (24), גיעייה (5), חטף (5), טעם (8)

ד. לשון זכר (18), לשון נקבה (18), לשון ציווי (21), מוכרת (1, 4, 29), סמוך (4, 15) ה. משקל (21, 24), יסוד (19), קבוץ (19), עקר (19), שביל (24), לקוח מן (29) ו. רביעיות (7)

המונחים שבסעיפים א–ג אינם מיוחדים לתחום הדקדוק, והמסורה מכירה אותם ומשתמשת בהם. המונחים בסעיף ד מצויים בהערות מסורה שעל גבול המסורה והדקדוק, ואילו המונחים שבסעיפים ה–ו אינם ידועים לי מספרות המסורה. אעיר פה על כמה מן המונחים:

א. סמוך ומוכרת: השימוש במונחים האלה דר־משמעי. הם מציינים את הניגוד בין צורת הנסמך לצורת הנפרד, וכן את הניגוד בין צורת ההקשר לצורת ההפסק (בהע"מ 1). הערכוב בין שני זוגות הניגודים מצוי לעתים בתוך הערת מסורה אחת. כך למשל קובעת הע"מ 4 על מילת תָּבֵן: "ואין לו מכרת קמץ ולא סמוך צרי" – "מכרת" כאן ענייני צורת ההפסק, ואילו "סמוך" הוא צורת הנסמך.¹⁹ המונח מכרת בהע"מ 29, המציין את צורת הנפרד, עומד בניגוד לצורות בעלות כינוי קניין הדומות בדרך כלל לצורות הנסמך ("המכרת קָצוֹת" לעומת קָצוֹתֵי קרי, קצוות כתוב). ב. משקל: המונח מציין תבנית דקדוקית (של שם או של פועל) המשותפת לכמה מילים. בשתי היקרויותיו של המונח (בהע"מ 21, 24) אין תבנית מופשטת המציינת את המשקל, אלא רק ציון כי מילה אחת היא במשקלה של מילה אחרת, או שכמה מילים "כולי משקל אחד".

19. כיוצא בו בהע"מ 15 העוסקת בתיבת לבית וקובעת: "כל סמוך לְבֵית [...] וכל אתנח' וסוף פסוק לְבֵית". תחילת ההערה עוסקת בצורות הנסמך (וזה משמעו של המונח סמוך הבא כאן), ואילו סופה עוסק בצורת ההפסק. השימוש הדר־משמעי במונחים סמוך ומוכרת מצוי גם בכ"י ל קטעים 46–47 של קטעי דקדוק המסורה שבסופו (עמ' 311 במהדורת הצילום). משמעות שלישית למונח סמוך באה בקטעים אחרים של דקדוק המסורה, כגון אצל א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז, שערים ו–ח. המונח בא שם בצירופים "סמוך ומקף", "מקף וסמוך" ומציין מילה המוקפת למילה שאחריה. המונח ההפוך שם הוא "בטעם גרש" או "גרש בטעמו".

ג. יסוד, עקר, קבוץ: המונחים באים פעם אחת (בהע"מ 19). המונח עקר מציין כנראה את הצורה היסודית של המילה הצפויה פה (במקרה הגדון הצורה היא פְּזָנְנו המתממשת בפועל בפסוק סמוך). משמעותם של המונחים יסוד וקבוץ אינה מתוורת די הצורך כאן.

ד. שביל (הע"מ 24), לקוח מן (הע"מ 29): שתי המילים אינן נראות כמונחים דקדוקיים קבועים. "שביל" מציין את הצורה הצפויה של המילה; "לקוח מן" מציין צורה הנגזרת (או המושפעת) מצורת יסוד אחרת.

ה. רביעיות (הע"מ 7): המונח מציין צורות בעלות סיומת "סגולית" שהן בעלות ארבע אותיות ויותר.

סיכום: מקומן של ההערות בתולדות הדקדוק העברי

בסוף המאה העשירית ובתחילת המאה האחת עשרה החלה להתגבש הספרות הדקדוקית והמילונית של העברית, היא הושפעה מן הספרות הערבית בתחומים אלה. מן הראשונים שעסקו בה יש לציין את רס"ג במזרח, את דוד בן אברהם אלפאסי בארץ ישראל ואת מנחם בן סרוק בספרד. בתקופה זו עצמה פעלו האחרונים מבעלי המסורה בניבויש מצחפי מקרא שבשוליהם הערות המסורה הגדולה ושבראשם או בסופם פרקים של דקדוק המסורה.

כ"י ל^ו, מצחף התורה שכתב שמואל בן יעקב, מלמד כי כמה מאחרוני המסרנים התקשו להפריד או שלא רצו להפריד הפרדה מוחלטת בין עולמה הפנימי של המסורה לבין העולם החיצוני של הדקדוק העברי. מושגים חדשים חדרו אל תוך הערות המסורה, ועוררו את המסרנים להתבונן על חומר המסורה שעסקו בו התבוננות חדשה, המנסה להסביר את הצורות השונות המתגלות במקרא ואת מערכת היחסים שביניהן.

חומר הערות המסורה שהוצג פה הוא בבחינת צעדים ראשוניים, צעדי בוסר, שעשה אחד המסרנים בתחום הדקדוק. אין פה כתיבה ערוכה ומסודרת, אלא פרודות יחידות בלבד שעניינה של כל אחת מהן הוא ברור דל-היקף, כגון חילוף של ניקוד במילה יחידה.²⁰ הכנסת חומר כזה אל הערות המסורה הגדולה אינה אופיינית לכתבי-היד האחרים ואף לא לכתבי-היד שכתב שמואל בן יעקב עצמו. נראה שלא היה המשך לכיוון הזה של מיזוג המסורה והדקדוק. הדקדוק הוסיף להתפתח כתחום לעצמו הנסמך מדי פעם על המסורה אך אינו מנסה עוד להתערב בה ולהתמזג בה.

20. כתיבה לא-שיטתית זו מתאימה לאופיין של הערות המסורה. כך נהג המסרן גם בהערות המסורה שיצר מן הערכים של "מחברת מנחם": הוא נטל אותן ממילון ערוך ומגובש והשתמש בהן כפרודות יחידות.

שתי הערות עקרוניות על דרך המניין של המסורה בשני מקומות שמואל בן יעקב מצטט הערת מסורה ומשלב בה הסבר עקרוני על דרך המניין של המסורה. להערות האלה של המסרן נודעת חשיבות רבה, שהרי הן מן המקורות הקדומים ביותר העוסקים ב"מטה-מסורה", כלומר בתיאור דרכה ושיטותיה של המסורה.

שני עקרונות יסוד של מנגנון המסורה מובעים פה. האחד, המסורה מונה את המילים על פי הגייתן ולא על פי משמען. השני, המסורה מונה את מיעוט ההיקרויות בכל פעם.

העיקרון הראשון נמצא בהערת מסורה המתארת את תפוצת הכתיבים רַעְךָ-רַעְךָ במקרא – בתורה, בנביאים ובכתובים – וכורכת יחדיו את צורות הרבים (רַעְךָ, בדרך כלל בכתוב מלא) עם צורת ההפסק של היחיד (רַעְךָ, בדרך כלל בכתוב חסר). וזו לשון המסורה (לשמות ב, יג):

[רַעְךָ דאורייתא] דחס', וכל נביא' כות' ב'מ'ב' אתה וריעך (צריך להיות רעך; זכריה ג, ח) ונתתי לריעך (צריך להיות לרעך; שמואל ב יב, יא) וכל כתיב' דכות' ב' מן חד.

הערת המסורה הזאת באה גם במקורות מסורה נוספים,²¹ אולם כאן המסרן קוטע את דברי המסורה לאחר המשפט הראשון ("רַעְךָ דאורייתא] דחס'"), ומוסיף הערת הבהרה משלו:

בשביל שהוא נכרת נְדָמָן לְמַחְשָׁבָת שהוא מצטרך אל יוד, לכך אמרה המסורת

כגון: יהיה נביאָך (שמות ז, א) ואת נביאיך (מלכים א יט, י, יד) – יחיד ורבים

כלומר, אף על פי שהפסוק הוא בלשון יחיד, והכתיב המלא יו"ד אינו צפוי בו, בכל זאת כיוון שבאה בו צורת הפסק ("שהוא נְכָרָת") הרי הוא דומה בהגייתו ללשון רבים, והיה עולה על הדעת לכתבו בכתוב מלא ("נְדָמָן לְמַחְשָׁבָת שהוא מצטרך אל יוד"). המסרן מביא עוד הערת מסורה הנוהגת בדרך דומה וכורכת כאחת צורת יחיד וצורת רבים (נְבִיאָךְ וְנְבִיאֶיךָ).²²

המסרן התייחס אפוא לצירוף המיוחד של המסורה שלנו: כינוי לרבים וכינוי ליחיד בצורת ההפסק. מעניין להשוות את דברי המסרן לדבריהם של שניים מחכמי

21. ראה: מ"ג-ל שמ"ב יב, יא; מ"ג-א שם [בלי התייחסות לתורה]; מ"ג-ל"ם שמ' ב, יג; מ"ג-ד שמ' ב, יג; מש' ו, ג; ג"ב, סעיף 3947.

22. הכוונה כנראה להערת מסורה שנמסרה לשמ' ז, א "נביאך – ל' חס'" (כך במ"ק-ש [שם]). זו ההיקרות היחידה במקרא של צורת יחיד במילה זו (לעומת שש היקרויות של נְבִיאֶיךָ ברבים). על דרכה של המסורה לצרף צורות דקדוקיות שונות, ראה: י' עופר, "מגבשי המסורה השונים ויחסם לדקדוק", מ' בר-אשר (עורך), פרקים בעברית לתקופותיה (אסופת זיכרון לשושנה בהט), ירושלים תשנ"ז, עמ' 54-58.

הלשון הקדומים שהתייחסו בדבריהם למסורה: הראשון קדם לשמואל בן יעקב, והשני חי אחריו.

המילונאי הקראי דוד בן אברהם אלפאסי (להלן: דב"א), בן המאה העשירית, בעל המילון ג'אמע אלאלפאט', קובע בשני מקומות במילונו עיקרון כללי: המסורה נוהגת למנות יחד מילים שוות הגייה, אפילו אינן שוות במשמען.²³ המקום הראשון הוא בשורש בא, ודב"א דן שם בפירושה של תיבת הָבִי בפסוק "הבי המטפחת אשר עליך" (רות ג, טו). לדבריו, היו שטענו כי פירושה כמו "הביא",²⁴ והביאו ראייה לדבריהם מהערת המסורה המונה ח פסוקים שבאה בהם תיבת "הָבִיא" ובהם פסוקנו (בציון העובדה שהכתיב בו חסר אל"ף).²⁵ דב"א סבור כי אין הראיה נכונה:

וליס הוא דליל לאן אלמאסרה תצם אלאלפאט ללהנגים לא ללמעאני, כמא צמת "צללו כעופרת" ל"צללו שפתי" ויהי כאשר צללו ואלתלת מכתלפה.²⁶

תרגום: אין זו ראייה, כי המסורה מצרפת את המילים לפי הצליל ולא לפי המובן, כמו שצירפה [המסורה את הפסוק] "צללו כעופרת" (שמות טו, י) [לפסוקים] "צללו שפתי" (חבקוק ג, טו) "ויהי כאשר צללו" (נחמיה יג, יט), והשלוש שונות [זו מזו במשמעותן].²⁷

המקום השני הוא בשורש נח"ל. דב"א דן שם בפירוש המילה נְחִילוֹת שבפסוק "למנצח אל הנחילות" (תהלים ה, א) ומפרשה מלשון חולי. לדבריו, היו שפירשו את הפסוק מלשון נְחִלָּה²⁸ והביאו ראייה לדבריהם מדברי המסורה הקובעת "כל לשון נחלה על בר מן ג' אל".²⁹ דב"א דוחה את הראיה מן המסורה באמרו:

פדלילה צעיף לאן רסם אלמאסרה תצם אלפאט תשבה פי אלמנטק לא פי

23. את שני המקומות הזכיר נ' אלוני, הכלשנות העברית בטבריה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 234–235. התרגום לעברית שהובא כאן מבוסס על תרגומו של אלוני.

24. היינו צורת מקור או צורת ציווי לזכר מן השורש ב"א.

25. ראה: מ"ג–ל דב' ו, כג; מ"ג–ד יש' א, יג; יח' כ, טו; מ"ג–ל^ב בר' יח, יט (כלי הערה על הכתיב במגילת רות); ג"ב, סעיף ב158.

26. דוד בן אברהם אלפאסי, כתאב ג'אמע אלאלפאט', א, פילדלפיה תרצ"ו, עמ' 183, שורות 106–109.

27. הערת המסורה שמזכיר דב"א באה ב: מ"ג–א חב' ג, טו, מ"ג–ל^ב שמ' טו, י, מ"ג–ד בכל שלושת המקומות הנזכרים בה, וכן אצל ג"ב, סעיף צ145. בכל המקומות האלה אין התייחסות למשמעויות השונות של המילה. לעומת זאת, מ"ק–ד בנחמ' יג, יט מוסרת: "ג' בתלת לישני".

28. רש"י מביא בפירושו את הפירוש הזה בשם מדרש אגדה, מסתייג ממנו ומציע פירושים אחרים. וראה "מדרש שוחר טוב" על הפסוק.

29. ראה, למשל, דקה"ט–בר"ש, עמ' 71, סעיף 74: "כל לשון נחלה על, בר מן ג' אָל, אל המנוחה ואל הנחלה (דב' יב, ט) ועשו כן בני בנימן [...] וישוּבו אל נחלתם] (שופ' כא, כג) למנצח אל הנחילות (תה' ה, א)". ראה: מ"ג–ד דב' יב, ט וכן תה' ה, א.

אלתפסיר כמה צִמַּת "ורעה בעז יי" מע "ורעה לך זאת" ואיצא "העירה והקיצה" מע "ויבאו העירה"³⁰.

תרגום: הנה ראייתו חלושה, לפי שדרך המסורה לצרף מילים דומות בהגייה ולא לפי הפירוש, כמו שצירפה את "וְרָעָה בעז יי" (מיכה ה, ג) עם "וְרָעָה לך זאת" (שמואל ב יט, ח)³¹ וכן "הַעֲיָרָה והקיצה" (תהלים לה, כג) עם "ויבאו הַעֲיָרָה" (דברי הימים א יט, טו)³².

בשני המקומות האלה מזכיר אפוא דב"א חמש הערות מסורה המצרפות מילים השונות בפירושו. שלושה מקרים הובאו להוכחת התופעה, ומהם למד דב"א על שני המקרים האחרים.³³

המדקדק הנודע ר' יונה אבן ג'נאח חי במחצית הראשונה של המאה האחת עשרה, היינו בזמנו של שמואל בן יעקב בקירוב. בדומה להערת המסורה של שמואל בן יעקב, גם ר' יונה אבן ג'נאח מתייחס למשמעות הדקדוקית הכפולה של הצורן קָ, וּמזכיר בהקשר זה את דברי המסורה. לדבריו, הכתיב החסר אינו מיוחד לצורת היחיד דווקא; לעתים גם צורת הרבים באה בכתיב חסר. אומר ר' יונה:

ואפשר שיהיה "אבוֹסך" (איוב לט, ט) קבוֹץ [=צורת רבים], וכא בלא יוד כאשר בא "מאיכי תחכמי מצותך" (תהלים קיט, צח) בלא יוד והוא קבוֹץ, והם שנים חסרים במסורת, וכאשר היה "ויבאני חסדך יי" (שם, מא) קבוֹץ בלא יוד "ולית דכותיה חסר", וכאשר היה "העבר עיני מראות שוא בדרכך חניני" (שם, לו) קבוֹץ בלא יוד והמסורת עליו "שלשה חסריני".
ובא במסורת "דברך חסר יוד דברך כתוב חד מ"ג", וכאשר בא במסורת "ידך חמשה חסריני" (ספר הרקמה, מהדורת וילנסקי, עמ' רלד)

30. אלפאסי (לעיל הערה 26) ב, פילדלפיה תש"ה, עמ' 264, שורות 56-59. תרגום עברי של הקטע אצל ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות, וינה תר"ך, עמ' קלז.
31. במסורה הטברנית תשעה "וְרָעָה" בשתי המשמעויות כולל כמובן שני הפסוקים הנוכחים פה. ראה מ"ג-ד תה' כח, ג: "ורעה ט' בקריאה ו' בישין וג' טבין". וכן מ"ג-ל דב' טו, ט (בלא ציון שתי המשמעויות). אולם נראה כי דב"א מתכוון בדבריו להערת המסורה הבבלית המטעימה "וְרָעָה" במלעיל בשני הפסוקים הנוכחים פה (ורק בהם) ומונה אותם בנפרד. כך בכ"י פריס 2 ובכ"י ל^מ לדב' טו, ט. ראה: מ' ברויאר, המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתב יד ל^מ, ניו יורק תשנ"ב, עמ' 717; י' יבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 616.
32. במ"ג-ל בר' מד, יג נמנים "הערה ט, חד מנהון לשון עירה" (ג"ב ע340: "וחד לשון עזרה"). ראה גם: מ"ג-ד ומ"ק-ד יהו' ו, כ; מ"ג-ד דה"א יט, טו. יוער כי המסורה הבבלית לבראשית מד, יג (בכ"י מסו) מונה "ח' דק בקרתא" וכנראה אינה מתייחסת כלל לתהלים לה, כג.
33. דב"א משתמש במונחים שונים לציון הגיית המילה ומשמעה, ובכל זאת איננו רואה כל הבדל בין שתי המובאות, ונראה שאין פה אלא גיוון סגנוני.

ר' יונה מציע לראות במילה אַבוּסְף צורת רבים, וטוען כי הכתיב החסר אינו ממשול לפירושו הזה. ההוכחה לכך היא בכמה צורות רבים מובהקות (מַצוֹתָף, חַסְדָּף, דְּרַכָּף) שכתביהן חסר כפי שמוכחות הערות המסורה. בסוף דבריו מביא ר' יונה שתי הערות מסורה נוספות המעידות על כתיבים חסרים בצורות דְּכָרָף, יִדָּף.

ר' יונה אינו מפרש את כוונתו בהבאת שתי ההערות האלה. בדיקת ההיקריות בהערות המסורה מעלה כי ברובן אין לדעת בוודאות על פי ההקשר אם הצורות הן צורות יחיד או צורות רבים. נראה שר' יונה לא התכוון לטעון שכל התיבות המנייות בשתי הערות המסורה שהביא הן צורות רבים בכתיב חסר.³⁴ ייתכן שכוונתו לדמוי שכמה מן התיבות המובאות כאן הן צורות רבים הנמנות במסורה עם צורות היחיד, ועל הפרשן מוטל להכריע בכל מקרה על פי העניין אם הצורה היא צורת רבים או צורת יחיד בהקשר.³⁵

נפנה עתה למקום השני שהציג בו שמואל בן יעקב עיקרון חשוב של המסורה והוא: דרכה של המסורה למנות את המקרים המועטים, החריגים ולא את המקרים הרבים. המסרן מצטט הערת מסורה העוסקת בכתיב המילה נַתָּף (או וְנַתָּף), ובאה לקבוע מתי תיכתב ה"א בסופה ומתי לא תיכתב. הערה זו מונה 29 היקריות של נַתָּף-וְנַתָּף בלא ה"א סופית, והיא ידועה לנו ממקורות רבים של המסורה.³⁶ אולם

34. יש פסוקים שהקשרם מורה בוודאות על צורת יחיד, כגון "תכבד עלי ידך" (תה' לב, ד). ב"ז בכר W. Bacher, *Leben und Werke des Abulwalid Merwan Ibn Ganah und die Quellen seiner Schriffterklärung*, Budapest 1885, p. 54, n. 32 שהביא ריב"ג אינן מכוונות, שהרי גם ליחיד אומרים במקום הפסק דברך ויך, אולם לדעתי ריב"ג מודע לכך ואינו טוען שכל הצורות הן צורות רבים. שים לב לכך שלא אמר במפורש כי הצורות הן "קבוץ", כמו שאמר על הפסוקים הקודמים שהביא. בכר מפנה שם לספר "אכלה ואכלה", מהדורת פרנסדורף, סעיף 129: "דברין דכתבן דברך י"ג". אך שם אין המסורה מבחינה כנראה בין לשון יחיד ללשון רבים (שלא כהסברו של המהדיר שם).

35. אבן ג'נאח מזכיר את הכתיב החסר של צורן הרבים לנוכח גם בדיונו בתיבת "מחברך" בשני מקומות: "יש שיסיתרו אחריה [=אחרי המ"ם] 'בין' ויובן הענין זולתו, באמרו 'על כן משחך אלהים אלהיך שמן ששון מחברך' (תה' מה, ח), כלומר: מבין חבריך, אם היה רצונו ב'מחברך' הקבוץ – כי הוא בלי יוד, והרבה מן הקבוצים יכתבו בלי יוד – הוא כמו שאמרתי. ואם הוא רוצה בו אחד, הוא כמו 'ודעת אלהים מעלות' (ה' ו, ו), כלומר הרבה מעלות (וכו')". (ר' יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה, מהדורת וילנסקי, ירושלים תשכ"ג, עמ' עז, שורה 8 ואילך). "[...] 'מחברך' אע"פ שנכתב בלא יוד אין זה מונע שיהיה קבוץ, כי הרבה מן הקבוץ יכתב בלא יוד וכבר זכרנו מהם מעט בזולת המקום הזה והקבוצים מהם נזכרים במסורת" (ר' יונה אבן ג'נאח, ספר השורשים, מהדורת בכר, ירושלים תשכ"ו [ברלין תרנ"ו]), עמ' 264, ערך "מן"]. נראה כי כוונתו רק לומר שהמסורה מעידה על הכתיב החסר של צורות שעל פי הקשרן הן דאי צורות רבים, ואין הוא טוען שהמסורה מעידה על כך שהכתיב החסר במילים מסוימות שייך לצורות רבים.

36. הערת המסורה באה במ"ג-ד שם' כה, כט וכן במ"ק-ל, ש שם' כה, טז; ובג"ב 464ג ועוד.

מסרן ל³⁶ קוטע את דברי המסורה ועובר לדיון עקרוני על דרכה של המסורה, וזה לשונו:

*וְנִתְּתָה כ"ט חס' (שמורת כה, טז ועוד)
 מחלפ' כי מנהג ההא המוסף מְתַמְנָה
 ואת אשר הוא תו לא יספר ולא ימנה
 וזה [ח]לוף התו המתמנה
 ואשר הוא בהי נמסר בשביל שהוא המעט
 כי כל המעט מתמסר
 וכי כל מלי בהי הם המעטים

כרקע לדיון בהערה זו אציין כי כנגד 29 ההיקריות של נְתָתָה-וְנִתְּתָה בלא ה"א סופית, מצויות במקרא 64 היקריות של נְתָתָה-וְנִתְּתָה בעלות ה"א סופית.³⁷ המסרן מקשה על המסורה ומשיב על שאלתו. בשאלתו קובע המסרן כי בדרך כלל המסורה נוהגת למנות את צורות פועלי עבר לנוכח שבהן הכתיב מלא ה"א, ואילו כאן, בפועל נְתָתָה, החליפה את שיטתה ומנתה את החסרים. ייתכן שרמוז בדבריו של המסרן גם שיקול דקדוקי כלשהו: הה"א בפועלי העבר לנוכח הוא "הא מוסף", והכתיב בלא ה"א הוא אפוא הכתיב היסודי בלא תוספות. המסורה נוהגת אפוא בדרך כלל למנות את הצורות המיוחדות, בעלות "ההא המוסף", ומדוע סתתה פה מדרכה?

תשובתו של המסרן היא כי דרכה של המסורה למנות את צורות המיעוט: ברוב הפעלים הצורה חתומת הה"א היא המיעוט ועל כן נמנתה; ואילו בפועל נְתָתָה הצורות חסרות הה"א הן המיעוט, ועל כן נמנו. המסרן כלל אפוא בדבריו כלל גדול של המסורה: "כי כל המעט מתמסר".

לא מצאתי את הכלל הזה בדברי הראשונים, אף לא מצאתי בדבריהם דיון בדרכה של המסורה במנייניה. מצאתי דיון כזה בדברי אליהו בחור אשכנזי (1474-1549) בספרו "מסורת המסורת".³⁸ אף אליהו בחור עומד על שיטת המניין המיוחדת של המסורה בפועל נְתָתָה, אולם תשובתו שונה מזו של המסרן.

קודם שאדון בדבריו בעניין זה, אציין כי הם באים במסגרת דיון נרחב בתופעת הכתיב המלא והחסר במקרא. המחבר מייחד לתופעה זו חלק נכבד מספרו, וחלק זה נקרא "לוחות ראשונות" ונחלק לעשרה "דיבורים". כבר בדיבור הראשון קובע

37. יש מסרנים שחלקו על מניין המסורה הזאת ומנו כ"ח חסרים בלבד, כגון מ"ג-ק"ג תה' טא, ו; מ"ק-ל (שם). המחלוקת היא בכתיב נחמ' ט, טו, ומחלוקת זו נזכרה במ"ג-ד שמ' מ, ז. ב"בחר" גופו תוקן הכתיב בפסוק זה: נתת < נתתה [ראה: " עופר, "כתר ארם צובה והתנ"ך של ר' שלום שכנא ילין", מ' בראשור (עורך), ספר היובל לרב מרדכי ברויאור, ירושלים תשנ"ב, עמ' 348]. מכל מקום אין המחלוקת הזאת נוגעת לנידון במאמרנו פה.

38. הספר "מסורת המסורת" נדפס לראשונה בוונציה בשנת רח"צ (1538) בידי המחבר. לפני מהדורת זולצבאך, תקל"א (1771).

ידועות לי ממקום אחר. במיוחד יש לציין את ההערה העוסקת באהרן הסומך ידיו על השעיר המשתלח (הע"מ 32). מסקנתו של הדרשן כי "כל סמיכה שבתורה ביד אחת" מנוגדת להלכה, ואפשר שמקורה הוא קראי.

מילות הפשטה

המסורה נוהגת להשתמש במילות הפשטה כשהיא רוצה לצרף מילים שונות משורש אחד. מילת ההפשטה היא בדרך כלל שם פעולה, לרוב במשקל קְטִילָה. לעתים לשימושן גוזר המסרן שם פעולה שאינו משמש בלשון כלל.⁴¹ ואלה מילות ההפשטה שמצאתי בהערות מסורה בכ"י ל^ב:

נעידה *שְׁמָה ה' (שמות כט, מב); עידה *לְכֶם ב' (שם); שריתא *בָּם ג' (במדבר ד, יב); חטיה ועשיה ח' (במדבר ה, ז).

בהערה הראשונה משמש שם הפעולה "נעידה" על פי "ונועדתי" שבפסוק הראשון שהובא בה, ונו"ן הבניין הופכת כביכול אות שורש; לשון זו כוללת את לשונות אָנְעַד שבארבעת הפסוקים האחרים. ההערה השנייה אינה כוללת את הפסוק שנאמר בו "ונועדתי", ועל כן מילת ההפשטה היא "עידה".

בהערת מסורה נוספת, שתובא כאן בשלמותה, משתמש המסרן במילות הפשטה כשהוא בא להבדיל בין שתי משמעויות של מילה אחת:⁴²

מ"ג ויקרא כה, מט: הַשִּׁינָה ל'. וכל לשון גיעיה כת' שיין כמות לא נשוג דיהונתן (שמואל ב א, כב) וכל לשון מישה כת' סמך כגון לא נסוג (תהלים מד, יט).

41. על מילות ההפשטה ראה: ד' לייאנס, "מלות-הפשטה במסורה הטברנית: לקט הערות מכ"י לונדון", מ' בר-אשר ואחרים (עורכים), עיוני מקרא ופרשנות, ג (ספר זיכרון למשה גושן-גוטשטיין), רמת-גן תשנ"ג, עמ' 231-265.

42. יש לצרף לכאן את הע"מ 5 שבה מבחין המסרן בין "לשון דחילה" לבין "לשון ראייה". את המונח הראשון הוא יוצר משורש בארמית!

רשימת קיצורים

- א. רשימת כתבי-היד וסימניהם
- א - כתר ארם צובה, רוב התנ"ך
- ד - דפוס 'מקראות גדולות' ונציה רפ"ד-רפ"ו, תנ"ך שלם
- ל - כ"י לנינגרד (סנט-פטרסבורג, ספרייה לאומית) B19A, תנ"ך שלם
- ל³ - כ"י לנינגרד, פירקוביץ' B10, רוב התורה (סימנו הישן: T17)
- ל^מ - כ"י ליהמן, תורה, לשמואל בן יעקב (לשעבר קהיר, גוטהייל 14)
- ל^ס - כ"י לנינגרד, פירקוביץ' EVR II CI (נייר), תורה עם תרגום רס"ג
- ק² - כ"י ליהמן, נביאים, לשמואל בן יעקב (לשעבר קהיר, גוטהייל 27)
- ק^מ - כ"י קמברידג' Add. 1753, כתובים
- ש - כ"י ירושלים Heb. 24⁰ 5702 (לשעבר ששון 507), תורה
- T19 - קונטרס מסורה מאוסף פירקוביץ', שהשתמשו בו בר וטארק (דקה"ט-בו"ש) ונדפס אצל ג"ב, ג, עמ' 310-326 (סימנו כיום אינו ידוע לי)

- ב. רשימת קיצורים ביבליוגרפיים
- ג"ב = כ"ד גינצבורג, המסורה על פי כתבי-יד עתיקים, לונדון 1885 (ירושלים תשל"א [ד"צ])
- דקה"ט-בו"ש = אהרן בן-אשר, ספר דקדוקי הטעמים, מהדורת י' בר וה' שטראק, ליפציג תרל"ט (ירושלים תשל"ד [ד"צ])
- מ"ג = מסורה גדולה
- מחברת מנחם = מ' בן סרוק, מחברת מנחם, מהדורת פיליפובסקי, לונדון ואדינבורג
- תרי"ד (המחברת יצאה גם במהדורת בדייוס: A. Saenz-Badillos, *Menahem ben Jacob Saruq, Mahberet*, Grabada 1986.
- מ"ק = מסורה קטנה

נספח: מבחר הערות מסורה בכ"י ל^ט

א. הערות דקדוקיות

1. בראשית יא, יט

פֶּלֶג, הֶבֶל, אָרֶץ

אם יהיו סמוכים פתח ואם יהיו מכתרים קמץ⁴³

וְהֶבֶל הַבִּיא

לְתַהוּ וְהֶבֶל כְּחֵי כְלִיתִי

וַיְחִי פֶּלֶג אַחֲרָי:

וַיֻּלַּד אֶת פֶּלֶג:

אָרֶץ אָרֶץ אָרֶץ

בראשית ד, ד

ישעיה מט, ד

בראשית יא, יט

בראשית יא, טז

ירמיהו כב, כט

2. בראשית לא, כו

[] אַתִּין חֲסִי וּו כְּמוֹ

מְלָכִית

תְּנִיחַ

כְּשִׁבִית

וְכָל הַדּוּמָה לְהֵן⁴⁴

דניאל ח, כב

ירמיה לז, טז

בראשית לא, כו

* סימני הניקוד הבאים כאן מועתקים מכתב־היד חוץ ממילים המסומנות בכוכבית. מראה המקום הראשון בכל הערה הוא הפסוק בתורה שהערת המסורה נמסרה עליו.

43. "סמוך" ו"מוכרת" כאן עניינם צורות הקשר והפסק (ולא צורות נסמך ונפרד). להדגמת המילה "הבל" הובאו שני פסוקים של הקשר ולא הובא פסוק בהפסק. שני הפסוקים המובאים כאן באים בהערת המסורה המונה שלוש היקרויות של וְהֶבֶל (מ"ג-לד בר' ד, ד; מ"ג-א יש' מט, ד), וככל הנראה הושפע ממנה המסרן. המונח "פתח" מכון פה לסגול. אין להוכיח מכאן שמקור הדברים במסורת הלשון הבבלית (שבה אין הבחנה בין פתח לסגול), שהרי גם במקורות הטברניים מתייחסים לעתים לסגול כמקביל לפתח. גם בפרקי דקדוק המסורה שבסוף כ"י ל (שכתבו שמואל בן יעקב, מהדורת צילום, ירושלים: מקור [חש"ד] עמ' 311, קטע מס' 46) מובא הניגוד בין אָרֶץ-סמוך ובין אָרֶץ-מוכרת, ונאמר בפירושו "כי שלוש נקודות היא פתחה קטנה" (ראה: דקה"ט-בו"ש, סעיף 37).

44. הערת המסורה, הקטועה בתחילתה, עוסקת במילים המסתיימות בתנועת u ואחריה הסימנת יִית, וקובעת כי הכתיב לעולם חסר. לדוגמאות המפורטות כאן אפשר להוסיף את תיבת הַרְאִיֹת (אס' ב, ט). בתי מילים נוספות יש כתיב וקרי: עשוות (עשויות קרי - שמ"א כה, יח), נטוות (נטויות קרי - יש' ג, טז). המילים האלה אינן יכולות כמובן להיחשב "חס' וו", אך המסרן לא ראה בהן סתירה לכלל שקבע ("וכל הדומה להן"), כנראה משום שממילא הכתיב אינו מתאים לקרי.

3. []
 [והדגושים?]
 בנתהון
 דמלכיה דמלכים
 אתגלגלו
 ובהתו
 ומתין
 בכתיב
 ואיני ואינה ואיו
 כי העיקר אי אינה איכה:⁴⁵
- שמות ב, כ
 שמות ב, כ
 מלכים ב יט, יג
 איוב כ, ז
 מיכה ז, י
 איוב יד, י

4. *לְתָבֵן ב'
 לקשש קש לתבן
 מה לתבן את הבר:
 ואין לו מכתת קמץ ולא סמוך צרי⁴⁶
- שמות ה, יב
 ירמיהו כג, כח

5. וַיִּירָאוּ⁴⁷
 כל לשון דחילה גיעיה
 כמות וַיִּירָאוּ העם
 איך ייראו
 כל לשון ראייה חטף
 ויראו את אלהי ישראל:
- שמות יד, לא
 שמות יד, לא
 מלכים ב יז, כח
 שמות כד, י

45. הערת המסורה שהובאה בראש הדברים מונה חמש היקרויות של אִי, וַאֲיִו ונותנת בהן סימן זיכרון בארמית (מקבילות: מ"ג-ל"ג כאן; ג"ב, סעיף 341; מ"ג-א מל"ב יט, יג; מ"ג-ל מ"ו, ז, י). המסרן מוסיף הערה לא ברורה על "העיקר" אי. ככל הנראה הערה זו מבוססת על דברי מנחם בשורש הזה: "אִי כמו אִיָּה וְאִיכָה (מל"ב ו, יג; ושמה אִיָּה - בר"ג, ט?) וְאִיִּו וְאִיִּם, ויש כמלה הזאת בלשון עברית אִיךְ וְאִיכָה וְאִיכָה, אֵן וְאֵנָה, הִלְזוּ הַלְזוּ וְהִלְזָה, אֵל וְאֵלָה, אִי וְאִיָּה, אין הה"א אין עשויין לפתרון כי אם לצחצוח הלשון". המסרן קרא כנראה בדברי מנחם "אִי כמו אִיָּה וְאִיכָה" ופירש שיש פה שלוש צורות שוות במשמען.
46. המסרן מעיר כי צורת ההפסק של תָּבֵן שווה לצורת ההקשר (שלא כמו במילים יָלַד, עָבַד שהאות הראשונה בצורת ההפסק שלהן קמוצה), וגם צורת הנסמך שווה לצורת הנפרד (שלא כמו המילה נָדַד, למשל, שצורת הנסמך שלה בסגול). יש להעיר כי צורת הנסמך של תָּבֵן אינה נקראת במקרא (ושמה מצאה המסרן באיוב מא, יט: יַחֲשֹׁב לְתָבֵן בְּרֹל).
 הערה זו היא על גבול המסורה והדקדוק (ויש כדוגמתה גם ב"כתר", כגון ההערה על יִשְׁנוּ במ"ג-א מש' ד, טו). היא קובעת כי תיבת וַיִּירָאוּ שמשמעה פחד (כלומר, ששורשה יר"א) נקראת בגיעייה, כלומר בהארכת ההגייה של תנועת החרייק, ואילו כאשר משמעה ראייה (כלומר, שורשה רא"י) היא נקראת בחטף, במהירות. השווא ברות רי"ש הוא כנראה שווא נח

6. [מְחַפֵּס] ⁴⁸
 [] אשר בשביל שחצ' [?] הרוב וסימנהון
 []
 כפל ללבר?
 קדקד
 חלחל ⁴⁹
 חרחר
 שפת בת שמה?
 וכל הדומה להם
7. צְנַצְנַת ל'
 וכל הרביעיות בתרין סגול בר מן ה' ⁵⁰
 והדַקַת
 תְּכַלַת
 חמֶשֶׁת
 ושחֶלֶת:
8. שמות כ, טו
 כל דְּבַר שיש בו טעם בתרין קדות
 וכל *דְּבַר שיש הטעם במלה שאחריה באות

בשני המקרים, כפי שעולה משתיקת המסורה בעניינו ומקטעי דקדוק המסורה העוסקים בהגיית השווא (דקה"ט-כו"ש, סעיף 11. ראה גם הקטע מקונטרס המסורה של ה"כתר" המצוטט בהערה שם). כתיב המילה נִיִּירָאוּ (מלשון יראה) הוא לעתים מלא ולעתים חסר, כמתואר בהערת המסורה (מ"ג-א יהו' ד, יד ומקבילות). הערה זו מתייחסת רק ללשון יראה ומתעלמת מלשון ראייה, הנקראת באופן שונה (בחטף ולא בגעיה). הכלל המובא פה מובא גם בדקה"ט – בו"ש, סעיף 32, וסעיף זה מצוטט שם מקונטרס המסורה שהיה בראש "כתר ארם צובה". לכלל המובא שם יש חריג אחד, "תראו חתת ותיראו" (איוב ו, כא), שבו באה געיה בלשון ראייה. חריג זה לא נזכר אצלנו בשל רשלנות המסרן, או מפני שהתכוון לצמצם את הכלל רק לתיבות יראו-וייראו (נסתרים).

48. הערת המסורה קטועה. נראה שהמסרן דן בה בשורשים מרובעים מסוג אבאב.
 49. הכוונה לשם תְּכַלַת (יש' כא, ג ועוד) או לפועל יִתְחַלְחַל (אס' ד, ד).
 50. "רביעיות" הן כנראה מילים שבסופן מבנה סגולי, והן בנות ארבע אותיות או יותר (שהרי נקודת המוצא של המסרן היא המילה צְנַצְנַת). אותיות השימוש אינן נכללות במנין האותיות. המסרן קובע כי בחמש מילים במקרא באה סיומת של צירי וסגול, אך אין הוא מפרט אלא ארבע. ייתכן שהמילה החמישית היא וְשִׁמְאָבָר (בר' יד, ב), אלא שמילה זו אינה מסתיימת בתיו"כ כחברותיה. המניין הוא מניין של מילים ולא של היקרויות, שהרי המילים [ו]תְּכַלַת, [ו]תְּמַשֶּׁת נקרות פעמים רבות במקרא.

הראשונה בשלוש נקודות
 כמות דָּבָר עֶשֶׂק וסרה
 דָּבָר נָא
 ואם יהיה הטעם [באות] השני [יהיה בשתי נקודות]
 [כמות דבר־אתה
 שמות כ, טו]⁵¹

9. שמות כו, כז

[ים]

שמות כו, כז ועוד
 שמות כו, כז ועוד
 בירִכְתִּים
 לירִכְתִּים
 בשביל שלא תהיה שנית תחת ב'ג'ד' כ'פ'ת'
 באמצע התיבה⁵² []

10. חכמי לב אשר מלאתיו
 ל' ברובא⁵³
 שמות כז, ג

11. כל דסמיך את
 וַיָּבֵא בצרי:⁵⁴
 שמות לח, ז

51. בצירופים דְּבַר־אֵתָהּ (שמ' כ, טו) דְּבַר־אוֹתָם (יח' יד, ד) – הביי"ת בצירי אף שהמילה מוקפת לאחריה, משום שהמילה השנייה אינה מוטעמת בראשה.
52. המסרן בא להסביר את הכ"ף הרפה בצורות אלה לעומת הכ"ף הדגושה בלשון יִרְכָּתִי (גם: בִּירְכָּתִי, וְלִירְכָּתִי, מִירְכָּתִי). המסרן אומר כי רק כאשר תחת הכ"ף בא שווא שני, יבוא בה דגש קל.
53. באה פה הערת מסורה שקשה להבינה. אפשר שאין זו אלא הערה דקדוקית על חוסר ההתאמה בין לשון רבים ("חכמי לב") ובין הכינוי בלשון יחיד ("אשר מלאתיו"). [ופירוש הערת המסורה: רק במקום הזה מוסב הכינוי במילה מלאתיו אל הרבים? אולם קשה, שהרי המילה "מלאתיו" היא יחידאית ואינה באה בשום מקום אחר.] מונח המסורה "ברובא" בא במסורה לתרגום אונקלוס לשמ' ג, ח, המעירה על כך שהפעלים לְהַצִּילוּ (שם), הַצִּילוּ (שמ' יח, ט) מתורגמים בלשון רבים (A. Berliner, *Massorah zum Targum Onkelos*, Berlin 1875, p. 11).
54. ההערה עוסקת כנראה בהבחנת וַיָּבֵא–וַיָּבֵא וקובעת כי בכל פעם שבאה המילה אֵת אחרי הפועל ויבא הפועל נקרא וַיָּבֵא ולא וַיָּבֵא. אולם הכלל פועל רק בכיוון אחד (במקרא: 12 היקרויות של וַיָּבֵא אֵת; 14 היקרויות של וַיָּבֵא... אֵת, כששתי המילים אינן רצופות; ו-10 היקרויות של וַיָּבֵא ואחריה את + כינוי). הכלל ההפוך אינו נכון, שהרי יש 14 היקרויות של הפועל וַיָּבֵא בלא מילת אֵת (ולעומתן 243 היקרויות של וַיָּבֵא).

12. וְהִקְלֵ לִי
 חַתָּךְ מִמְנַה ה' וְחִקְלָהּ
 וְתִמְסָה – וְתִמְסָה:
 וְתִבְזֶ לוֹ – וְתִבְזָה:
 שמות לט, לב
 תהלים לט, יב
 שמואל ב ו, טז [דברי
 הימים א טו, כט]
 הרי דרכים לכל אחד ואחד חק⁵⁵

13. כֹּל לַשּׁוֹן שֵׁשׁ
 אִם יִהְיֶה בָאוֹת הַשְּׁנִי יִהְיֶה בִשְׁתֵּי נִקְדוֹת
 כַּמּוֹת שֵׁשׁ מְשׁוֹר
 שֵׁשׁ-עֵגְלוֹת צֶבֶד
 וְשֵׁשׁ שְׁנִיִּים
 וְאִם יִהְיֶה הַטַּעַם בָּאוֹת הַרְאֲשׁוֹן
 יִהְיֶה בְשִׁלּוֹשׁ נִקְדוֹת
 כַּמּוֹת שֵׁשׁ-הֶנְהָ שְׁנָא⁵⁶
 שמות לט, כט
 שמות כו, א ועוד
 במדבר ז, ג
 ויקרא כה, ג
 משלי ו, טז

55. נראה שהמסרן מכוון לניקוד השונה של התי"ו בכל אחת משלוש הדוגמאות (בצירי, בסגול ובחיריק). המסרן קובע כי בשלושת הפעלים (שהם צורות עתיד מקוצר מגורת ל"י) "נחתך" הה"א שהיה ראוי להיות בטופס. צורות הפועל ה"משוחזרות" שהוא מציב בשלושת הפעלים כולן בבניין קל אף שהפועל וְתִמְסָה שייך לבניין הפעיל.

56. זהו המקום היחיד שהמילה "שש" מוקפת לתיבה המוטעמת בראשה ("הטעם באות הראשון"), והמקום היחיד שבו היא נקודה בסגול. בניסוח הנטיבות ההפוכות, "אם יהיה באות השני", הכוונה כנראה שההטעמה באות השנייה או אחריה שהרי בדוגמאות המובאות פה ההטעמה היא באות השלישית. הכלל המובא פה הוא כלל דקדוקי התקף בדרך כלל גם במילים אחרות (מילים בנות הברה אחת, כגון לב, שם, שן, הן, כן וגם מילים ארוכות יותר): כאשר הן מוקפות למילה המוטעמת בראשה ניקודן סגול, ואילו כאשר הן מוקפות למילה שאינה מוטעמת בראשה ניקודן צירי. הערת המסורה שלנו מתייחסת רק למילה "שש", ולצורך זה היה די לציין את הפסוק הבודד שהיא נקודה בו בסגול. העובדה שהמסרן לא עשה כך מורה שהוא הכיר את הכלל בהיקפו הרחב. ואכן, הכלל הזה מופיע בפרקי דקדוק המסורה שבסוף כ"י ל בכותרת "סימן שלש נקודות ושתי נקודות" (קטע מס' 50 [עמ' 312 במהדורת הצילום]). הקטע דן במקרה שהתיבה הסמוכה מוטעמת "באות הראשון" או "יהיה ביניהם שוא" (כגון שָׁם-בְּנוֹ). אולם המקרה המנוגד שם הוא כאשר המילה הראשונה אינה מוקפת כלל, ואין התייחסות למקרה שהיא מוקפת לתיבה המוטעמת בהברתה השנייה. מקרה זה, "כאשר יעבור הטעם מן האות הראשון", מובא בניסוח אחר של הכלל בכ"י T19 (ג"ב, ג, עמ' 325, סעיף 33). ברקה"ט-בר"ש, סעיף 40 יצרו המהדירים נוסח חדש משלהם על פי שני המקורות האלה. נעיר עוד כי במ"ג-א איוב ט, לג באה הערת מסורה בעניין זה העוסקת בתיבה אחת בלבד: "כל יש שבמקרא אם יפסיק בשתי נקודות יהיה ואם הקיף ונשען טעמו על האות הראשון מן התיבה יהיה בשלוש נקודות כמות ישי-הבל (קה' ח, יד)". אולם בניגוד לתפוצתה המועטת של המילה

14. *מִמְקָרַת
 כל דסמך להי פתח כמות
 השבת
 למחרת היום:
 אגג
 כל דסמך למם פתח⁵⁷

15. לְבֵית⁵⁸
 כל סמוך לְבֵית
 כמות לְבֵית אבתם
 לְבֵית אבתיהם:
 וכל אתנח' וסופ' פסוק לְבֵית
 ב"מ ויעש לְבֵית:

16. במדבר א, מז
 כל קריה הֶתְפָּקְדוּ
 ב"מ א הֶתְפָּקְדוּ
 ובני ישראל הֶתְפָּקְדוּ וְכָלְכָלוּ
 וכל וידבר הֶתְפָּקְדוּ
 הֶתְפָּקְדוּ קמצ' בין שני שויות ושוא בין שני קמוצות:

"שש", המילה "יש" בשתי צורות הניקוד שלה נקריית פעמים רבות במקרא (90 היקרויות: 32 בסגול לעומת 58 בצירי), והתיאור על פי ההברה המוטעמת הוא כלל חסכוני לתיאור תפוצתן של שתי הצורות.

57. המסורה קובעת את ניקוד ההברה האחרונה במילים "ממחרת", "אגג" על פי האות שבראש המילה הבאה אחריהם: אם המילה שאחרי "ממחרת" פותחת בה"א, תנוקד הרי"ש בפתח, ואם לא – בקמץ; אם המילה שאחרי "אגג" פותחת במ"ם תנוקד הגימ"ל בפתח, ואם לא – בקמץ. הכללים נכונים במקרא בלא חריגים, אולם בשני המקרים התלות באות התוכפת היא כמעט מקרית מבחינה דקדוקית (ובכל זאת אין פה מקריות גמורה: אחרי ממחרת בנסמך שניקודו פתח בא בדרך כלל שם הפותח בה"א הידיעה, ואילו אחרי צורת הנפרד שכיחה וי"ו ההיפוך; הצירוף "אגג מלך עמלק" שכיח במקרא, והשם אגג בא שם במעמד של הקשר וניקודו פתח).

58. תחילה קובעת המסורה כי צורת הנסמך היא לעולם לְבֵית, ואחר כך היא קובעת כי באתנחתא וסוף פסוק המילה תמיד מיודעת ובצורת ההפסק (לְבֵית). המשך ההערה טעון השלמה, וזה עניינו: צורת הנפרד המוטעמת בטעמים אחרים היא לְבֵית פרט לחריג אחד שצורת הפסק היא בוקף.

17. מה יצוה ל' במדבר ט, ח
 וכל מה דסמיך יוד פתח והוא בשוא רפה⁵⁹ כמות
 מה יצוה במדבר ט, ח
 מה ידבר: חבקוק ב, א ועוד
 וכן כל [ש] ל רפ' כמות
 שישלם תהלים קלז, ח
 בר מן חד
 ביום שידבר בה: שיר השירים ח, ח
18. אָחַד⁶⁰ במדבר לא, לט
 כל לשון זכר אָחַד קמ' במדבר לא, לט
 כמות אָחַד וששים אחד מן הנערים
 האיש אָחַד יחטא: במדבר טז, כב
 וכל לשון נקבה אָחַת שמות כו, ב ועוד
 מדה אָחַת במדבר ט, יד ועוד
 חקה אחת במדבר ו, יד
 וכבשה אחת:
19. בְּזוּנו זאי דגש דברים ג, ז
 כי העקר בְּזוּנו יחזקאל כט, יט
 וּבְזוּז בְּזָה דברים כ, יד
 תבו לך צפניה ב, ט
 שארית עמי יבזום

59. הכלל הנמסר פה הוא בגבול המסורה והדקדוק, ונראה שהוא יצירתו של שמואל בן יעקב. הוא קובע שיר"ד שוואית שאחרי המילה "מה" או אחרי אות השימוש שייך תהיה רפה פרט לחריג אחד. מספר הפסוקים שהכלל מתייחס אליהם מצומצם (שישה פסוקים שבאה בהם המילה "מה": במ' ט, ח; שופ' ז, יא; יר' ה, טו; חב' ב, א; תה' פד, ב; פה, ט; ושלשה פסוקים שבהם שייך הזיקה). ובכל זאת לפי נוסחנו שניים מן המקרים אינם מתאימים לכלל שנקבע פה, והי"ד בהם דגושה: מה־יִדְוֹת (תה' פד, ב), שִׁחַנְנוּ (שם כג, ב).

60. המסרן בא להצביע פה על התופעה הדקדוקית של קיום צורת אָחַד בזכר וכנגדו אָחַת בנקבה (צורת נפרד קמוצה בזכר לעומת צורת נפרד נקבה בפתח). המסרן מתעלם פה מצורת הנסמך אָחַד־ (בזכר) וכן מצורת ההפסק אָחַת (בנקבה). נקודת ההשקפה היא אפוא דקדוקית מובהקת, והיא מנוגדת לדרך של הערות המסורה, המתעלמות מן ההבחנות הדקדוקיות ומתרכזות בתפוצת אָחַד־אָחַת ובתפוצת אָחַת־אָחַת.

ונבזה בהם עד אור הבקר
 בשביל כי היסוד הדגש והקבוץ בזונו? דגש:⁶¹

20. כל לשון שפט, משפט דברים יא, לב

אם יהיה שני אתיות? תתקדם על פי תהיה דגש
 כמות המשפטים
 משפט
 במשפט

ואם תתקדם על פי אות אחת תהיה רפי?

כמות שפֿטו בשעריכם
 שפט
 זכריה ח, טז

21. אָסַף לשון ציווי

ואספתו
 אסף נתחיה
 ובמשקלו אָמַר אל הכהנים
 אָפַף – אפפוני מים
 אָגַר – אגר בקיץ
 אָגַר⁶² – אם תארגי
 אָזַר – [אז]ר נא כגבר[
 אָנַס – אין אנס
 אָחַז – לאחז בכנפות:

22. שטה פתח דברים כב, כא

כל מלה יהיה אחריתה ח'ע' בפתחה כמות

פֿתַח בית אביה
 זָבַח
 דברים כב, כא
 בראשית לד, נד ועוד

61. הפסוקים הנוכחים פה אין מקורם ב"מחברת מנחם", ומכאן שההערה היא הערה דקדוקית וכנראה יצירתו של המסרן. הוא בא להסביר את הדגש בפועל בַּזוּנו, ואומר כי הצורה המקורית הצפויה פה היא בַּזוּנו בשתי זי"נים. שאר הפסוקים באים להוכיח כי בכל מקום שבאה לשון ביזה, בא דגש באות זי"ן, ומכאן שהשורש מכיל כביכול זי"ן בדגש. יש לשים לב לתפיסה הדקדוקית המובעת בדברי המסרן וכן לשימוש המיוחד בכמה מונחים: "עיקר" במשמעות "הצורה היסודית הצפויה"; "היסוד הדגש" – שורש שאחת מאותיותיו דגושה (כפולה); "קבוץ?" – "צורת פועל נוטה?" (כתב-היד מטושטש, וכמה מן המילים קריאתן מסופקת).

62. צריך להיות אָגַ.

בראשית לד, כה ועוד	בָּטַח
בראשית מג, טז ועוד	טַבַּח
בראשית ו, יז ועוד	[רו]ח?
שמות כו, כז ועוד	צָלַע
שופטים טו, ח ועוד	סָלַע
שופטים ה, ל	צָבַע

כולן דרך אחד

אם יהיה בשתי נקודות או בשלוש נקודות
ומצח אֶשָׁה:⁶³

ירמיהו ג, ג

דברים כב, כג	23. כל ח'ע' בתוך המלה
	פעם יפתח ופעם לא יפתח ⁶⁴ כמות
דברים כב, כג	נִעְרָה בתולה
תהלים עז, יט	רְעִמָּךְ בגל[גל]
איוב טז, ח	כְּחֹשִׁי
ויקרא טז, יב ועוד	גחלי אש
	וכמותן פתח:
יונה א, טו	מִזְעָפוֹ
הושע ז, טז	לעגם
דברים כד, ד ועוד	בְּעֵלָה
במדבר כח, ב ועוד	לְחִמִּי
איוב לט, כ	הוד נחרו
שמות כג, כה ועוד	לְחִמְךָ:

24. כל השמות שאחריהן ך' רפיין כמות

דברים כו, ד	הטנא מידך
בראשית כז, כ ועוד	יי אלהיך
דברים ו, ט ועוד	ביתך
תהלים סה, ה	חצריך

63. הכלל הנקבע כאן הוא שכל מבנה סגולי המסתיים בחי"ת או בעי"ן תבוא בסופו תנועת פתח (ולא תנועת סגול); התנועה שלפניה יכולה להיות סגול או צירי, ומובאות פה כמה דוגמאות שבהן סגול ודוגמה אחת שבה צירי (ויש עוד רבות במקרא, כגון מִזֹּת, נִצַּח, גִּזַּע, שְׁמַע, תְּשַׁע).

64. המסרן מצביע כאן על תופעת ההיחטפות של חי"ת ועי"ן שוואיות (בנטיית הסגוליים), אך אינו מציב כלל מתי חלה ההיחטפות ומתי אינה חלה.

אֹדֶךְ⁶⁵
אִמָּךְ
בר מן חד
דבש מצאת אכל דיך
והיה שבילו רפי⁶⁶ כמות
ידך
חייך
חַי יְיָ כֹּלִי מִשְׁקַל אֶחָד:⁶⁷

בראשית כז, כט ועוד
משלי כה, טז
דברים ב, ז
בראשית ג, יד

ב. הסברים דקדוקיים לכתיב מלא וחסר

25. הִילִיכִי ל' ומל' דמל'
כי אנון הן ב' תיבות
ועבדם תיבה אחת הִי לִיכִי
כגון יְרוּשָׁ-לַם
ויהי בשלם סכו:⁶⁸

שמות ב, ט
תהלים עו, ג

26. *יַעֲרַת חֶסֶד
בשביל שעיקרו ער...

שמות כה, ה

27. *לְעַמַּת
*לְעַמַּתוֹ
כול' חס'
בשביל שעקדם עם...

שמות כה, כז
שמואל ב טז, יג

28. מִשְׁקָדִים כֹּלִי חֶסֶד
בשביל שהעקר שקד...

שמות כה, לג ועוד

65. צורה זו באה פעמיים במקרא (תה' ל, יג; איוב מ, יד), אך בשני הפסוקים האלה הכ"ף דגושה שלא כנאמר פה. מלבד זאת, הכלל פה מוגבל לשמות, ובאמת אינו נכון כלל לפעלים. נראה אפוא שצריך להיות: הֹדֶךְ (תה' קמה, ה; משלי ה, ט).

66. כלומר, הצורה הראויה למילה "דיך" הייתה בכ"ף רפה. המילה "שביל" משמשת פה בהוראה מיוחדת.

67. נראה שאין פה עדות לחילופי קמץ ופתח בפי המסרן. כל אחת מן המילים באה לעתים בפתח ולעתים בקמץ (חִי, דִי בהפסק; יָד בנסמך), ועל כן המסרן רואה אותן כ"משקל אחד" ותמה מדוע שונה "די" בנטייתה מן היתר.

68. חשוב לציין כי תפיסה דקדוקית זו מנוגדת לתפיסתו של מנחם, מחברת מנחם, ערך "אראל", המכיר ב"מילים נחלקות" רק במקרה של כינויים – "כי אם תום אחרית המלה ותכלית יסודתה ישארו אותיות המלאכה והיו למלה".

29. *קצוֹתָיו ב' דכתב קצוותו
ויהיו הכרבים פרשי בתר'
על שני קצוותו חבר
לקוח מן המכרת קצוֹת:

שמות לו, ט (ח)
שמות לט, ד

במדבר יב, יד

ויקרא טו, ח
במדבר יב, יד
איוב לט, ח

30. *יִרוֹק
ג' ב' חס' וחד מל'
וכי ירוק⁶⁹ הזב בטהור
ואביה ירק ירק בפניה
ואחר כל ירוק
להפרידו מלשון ריר:⁷⁰

ג. דרשות המסורה

31. *וּלְכַהֵן ג'

שמות ב, טז
שופטים יז, י
שופטים יח, יט

ולכהן מדין
והיה לי לאב ולכהן
והיה לנו:

וכל לשון כהנה חס'
[בין] אהרן ובין באמות העולם
והנותן לו עלילה
בשביל אליה שנסתלק מן הע[ולם]⁷¹

32. ויקרא טז, כא

כל סמיכה שבתורה ביד אחת לבד
ב"מ סמיכה שלשעיר יום כפורים מלן]
בשתי ידיים
אחת לפשעים ואחת לחטאים:⁷²

69. צריך להיות ירק (בכתיב חסר).

70. המסרן קובע כאן כי הכתיב המלא בפסוק השלישי בא כדי להבדילו משני הפסוקים הראשונים שהרי משמעו לשון צבע ולא לשון ריר. ב"מחברת מנחם" הצבע ירק שורשו יר"ק, ו"לשון ריר" שורשו ר"ק. המסרן לא הלך פה אחרי ה"מחברת", אלא הוסיף פירוש מילוני לקביעה הטכנית של המסורה בעניין מלא וחסר (ראה מקבילה להערת המסורה הבאה פה ב: ג"ב 632).

71. הכוונה אינה ברורה. "הנותן לו עלילה" הוא כנראה כינוי לדרשנים שניסו להסביר את הכתיב החסר שבמילה. אולם הקשר לאליהו הנביא אינו ברור (אולי רומז ל"בירת כהנת עולם" שהובטחה לפינחס, הוא אליהו?).

72. האומר כאן מנוגד לדעת חז"ל, ש"זה בנה אב לכל הסמיכות שיהיו בשתי ידיים", כלומר אין

33. בכל הקרבנות כתוב קרבנו
 בר מן יום [הראשון שהוא קרבן] נחשון
 שהוא וקרבנו
 למה הוסיף וו.
 מלמד שבאותו היום נתחדשו ששה דברים
 לכך הוסיף וקרבנו
 ונתקיימת⁷³ לאיש האלהים:
- במדבר ז
34. בכל הקרבנות כתוב קרבנו
 ב'מ' יום שני שהוא קרבן נתנאל בן צוער נשיא יששכר
 שהוא הקרב את קרבנו
 למה הוסיף הי
 אלא להודיעך שהיה שבטו שליששכר בעל תורה הרבה
 התורה היא חמשה ספרים:
- במדבר ז, יג
35. קרבנו קערת כסף אחת
 כנגד עדת ישראל שנק' אחת
 שלשים ומאה
 כנגד לו כריתות. נשתייר [ו] צ [ד]
 כנגד צ' קללות שבמשנה תורה
 כדי להעבירם מעליהם
 וד' כנגד [ד] מלכיות
 [להעביר]
 מזרק אחד כסף
 כנגד תורה שהיא אחת
 שבעים שקלים
 כנגד שבעים אמות
- במדבר ז, סא

הבדל בין הסמיכה על השעיר ביום הכיפורים לשאר הסמיכות (תורת כוהנים, פרשת אחרי מות, פרשתא ד, הלכה ד; משנה ובבלי, מנחות צג ע"ב; רמב"ם, משנה תורה הלכות מעשה הקרבנות ג, יג). האם באה הדרשה הזאת ממקור קראי?

73. שים לב לצורת הבינוני בנתפעל הפותחת בנו"ן.

